

İKTİSAT VE DİN İLİŞKİSİ: LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ ZİHİNSEL ARKA PLAN VE KURGU

ECONOMY AND RELIGION RELATIONSHIP: LITERATURE REVIEW, INTELLECTUAL BACKGROUND AND CONSTRUCT

Esra SİNCER*

* Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, esrasincer@sdu.edu.tr

ÖZ

İnsan davranış ve tercihleri; dinlerin ve dinler tarafından yaratılan norm ve değer yargılarının etkisi altında bulunmaktadır. Buradan hareketle insan davranışlarına dayalı iktisat teorisi de dinden ve değer yargılarından etkilenmektedir. Modernleşme sonrası dönemde özellikle neoliberal iktisat anlayışında iktisat-din ilişkisi göz ardı edilmektedir. Ancak günümüzde bireylerin kültür ve değer yargılarının etkisi altında olduğu düşüncesinin yaygınlaşması ile iktisat-din ilişkisi yeniden önem kazanmaktadır. 1990'larda İslami Kalvinist'lerin güç ve etkisini arttırmasıyla ülkemizde de iktisat din ilişkisine ilgi artmaktadır. Buna rağmen Türkçe literatürde; din-iktisat ilişkisiyle ilgili genel değerlendirmeye dayalı çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Çalışma ile literatürdeki bu eksikliğin giderilmesine katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Sonuçta; iktisat-din ilişkisine yönelik çalışmalar; dini inanç ve davranışları iktisat teorisi ile açıklayan çalışmalar, dini inanç ve davranışların sonucuna ilişkin çalışmalar ve din ekonomisine yönelik çalışmalar olmak üzere üç alt gruba ayrıştırılmaktadır. Çalışma sonucunda her bir alt gruba ait çalışmaların temel soruları ve araştırma alanları üzerinden genel bir değerlendirme yapılarak iktisat-din ilişkisi tartışılmış olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, İktisat, İlişki Düzeyi, Weber,

Jel Kodları: A12, A13

ABSTRACT

Individual's choice and behaviours are influenced from religion's norms and values. From this point of view the economic theories based on the individual behaviour are also influenced from religion and values. Since the beginning of modernisation especially in the era of neoclassical approach; the relationship between economy and religion has ignored. But nowadays with the diffusion of the conception that the culture and values have an effect on individuals, the relationship between religion and economy has once more gain importance. By 1990's due to the increasing power and importance of Islamic Calvinists, in Turkey, the interest on religion and economy relation has increased. Nevertheless there are not so many studies about the general review of economy- religion relation in Turkish literature. This study aims to fill this gap inside the literature. In conclusion the studies about economy and religion relationship; are seperated in to three groups as; studies on explaining the religious belief and behaviours with economic theory, studies about the consequences of religious belief and behaviour and studies about religion economics. At the end of this study, the general evaluation has been made, over the main questions and research areas of the studies in each group. By this way the religion-economy relationship has been discussed.

Keywords: Religion, Economy, Relationship Level, Weber

Jel Codes: A12,A13

1. GİRİŞ

İktisat ve din ilişkisini değerlendirmeye başlarken Hellestveit (2014) çalışmasına atıfta bulunarak; iktisadın, hakim iktisadın varsaydığı gibi dinden, değer yargılarından ve normlardan bağımsız olmadığına değinmek gerekir. Bu bağlamda Stiglitz'in (2013) iktisat neden önemlidir konulu konuşmasına başlarken söylediği “ *iktisada dair birçok şey esasen iktisadi değildir, daha çok ideoloji ve dindir*”, sözü anlamlı olmaktadır. Hakim iktisat anlayışında iktisadın temel varsayımları genel gerçeklere dönüştürülmekte ve bireyler bu genel gerçekler doğrultusunda davranmaya itilmektedir. Buna göre piyasaların işleme mekanizmaları sanki sonradan iktisadi bir ideolojinin parçası olarak oluşturulmamış da hep varmışçasına, değişmez bir kural bir statüko haline getirilmektedir. Bu yolla hakim iktisat seküler bir din haline dönüşmektedir (Hellestveit,2014: 1, 22,23; Stiglitz, 2013). İktisadın temel varsayımlarının genel geçerliliği kabulü üzerinden din haline dönüşmesinin yanı sıra; tarihsel süreçten beri insanoğlunun savaşlardan tutun da evliliklere, doğumlara, salgın hastalık ve afetlere kadar akla gelen her şeyi dine başvurarak açıklama eğilimi içerisinde olduğu görülmektedir. Dinin toplum içerisindeki rolü özellikle Protestan devriminden sonra yoğun biçimde tartışılmaktadır. Nitekim Max Weber dinin iktisadi faaliyetleri şekillendirmede önemli rol oynadığı ve doğru dinin dolaylı da olsa iktisadi gelişmeyi tetikleme noktasında harikalar yaratabileceğini ortaya koymaktadır (Kumar, 2008:1; Zelekha vd, 2014: 747).

Benzer şeyi modern iktisadın kurucusu Adam Smith'de ortaya koymakta olup Smith; görünmez elin sosyal düzende Tanrı'nın eli olduğu önermesinden hareket etmektedir. Bu yolla iktisadi analizlere dolaylı yoldan da olsa din faktörü dahil edilmiş olmaktadır. Aynı zamanda Malthus, Paley, Sumner ve Chalmers Smith'in görünmez el yaklaşımını, ilahi düzenin yansımaları bağlamında değerlendirerek çalışmalarında, iktisat din birlikteliğini sürdürmektedir. Wicksteed, iktisadi

kurumların ruhani boyutu olduğundan ve iş bölümü ve karşılıklı hizmetin insanların Tanrı'nın çocuğu olma vasfının yansıması olduğundan bahsetmektedir. Hayek, mekanik düzenin oluşumu üzerinden iktisada teolojinin dahil edilip edilemeyeceğini değerlendirmektedir. Bu değerlendirmenin uzantısında; mekanik düzenin bilinçli bir çalışmanın eseri olduğu durumda Tanrı kavramı üzerinden iktisadi sistem açıklaması devreye girmektedir. Ayrıca, Keynes, Knight ve Neo-Avusturya okulu mensupları tam bilginin olmamasından ötürü bir takım iktisadi işleyişleri değer ve Tanrı kavramı üzerinden açıklamanın önemli olacağını belirterek iktisadi sistemlerin açıklanması aşamasında iktisat ve dini birleştirmektedir (Brennan, 1994:165; Dow, 1994: 197-200). Buna karşılık David Hume ve Karl Marx dine şüphe ile yaklaşmaktadır (Kumar, 2008:2). Ayrıca değişkenler arası belirleyicilik ilişkileri matematiksel formülasyona dayanan ve piyasadaki değişimlerin dışsal şoklarla açıklandığı saf genel denge teorisi de iktisadın dinden ayrıştığı teorilerden biri olmaktadır. Buna göre Hume ve Marx'la başlayan ve neoliberal teorilerle devam eden iktisat ve din ayrışmasının 20. y.y. sonlarına kadar iktisat ve dini ayrıştırdığı söylenebilmektedir. 20. y.y. sonlarında disiplinler arası çalışmak isteyen akademisyenlerin de katkısıyla iktisat ve din ayrışmasının sona erdiği ve 20. y.y. sonu itibarıyla iktisat ve din ilişkisine yönelik çalışma sayısının tekrar artmaya başladığı görülmektedir (Dow, 1994: 196; Kuran, 1994: 769).

Günümüzde; din ve sosyoekonomik değişkenlerin birbiriyle bağlantılı olduğu üzerinde duran ve bu ilişkinin yönü ve boyutunu değerlendiren çalışmalar yapılmaktadır. Luckman ve Berger (1966)'in sosyal bilgi ve sosyal gerçeklik kavramları üzerinden geliştirdiği gerçeğin toplumsal olarak yaratılması düşüncesinde olduğu gibi; bireyler tarafından kabul edilen dinler ve dinlere has sosyal normlar insanların büyük çoğunluğu için sorgulanamaz gerçeklik haline gelmektedir. Bu yolla dinsel normlar; bireyleri ve

toplumu davranış kalıplarından tutun da gelişmişlik düzeylerine kadar birçok bağlamda etkisi altına almaktadır. Benzer şekilde Ülgener; tarihsel süreçten beri dinlerin aile ilişkileri ve aile bağlarından yakın ve uzak toplumsal ilişkilere, sanata, siyasete ve yaşamın birçok alanına yönelik düzenlemelerinin bulunduğu ve bu çerçeveden değerlendirildiğinde iktisadın da dinin düzenleme ve etki alanı dışında tutulamayacağını ortaya koymaktadır (Hellestveit, 2014:9-10; Berger ve Luckmann, 1966; Ülgener, 2006:8). Tüm bu gelişmelere paralel olarak; son yıllarda gerek ülkemizde gerek yurt dışında dinin iktisadi etkilerine yönelik çalışma sayısı artmaktadır. Ancak özellikle Türkiye’de iktisat ve din ilişkisine yönelik literatür değerlendirmesi niteliğinde çok fazla çalışmaya rastlanmamaktadır. Alan hakkında çalışma yapmak isteyenlere başlangıç noktası oluşturması açısından literatür değerlendirmesi çalışmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Buradan yola çıkarak gerçekleştirilen çalışmanın giriş kısmında; iktisadın dinden bağımsız olmadığından hareketle iktisat ve din ilişkisine kısaca değinilerek; iktisat ve din ilişkisini çalışma konusu haline getirmenin önemi üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın bir sonraki kısmı, iktisat ve din ilişkisinin tarihsel arka planına ayrılmakta, sonrasında ise iktisat ve din ilişkisine yönelik literatür değerlendirmesi yapılmaktadır. Sonuç ve değerlendirme kısmı ile genel bir değerlendirme yapılarak çalışma tamamlanmaktadır.

2. İKTİSAT VE DİN İLİŞKİSİNDE TARİHSEL SÜREÇ VE ZİHİNSEL KURGU

Stander (2014) iktisat ve din ilişkisini; Hristiyanlık ve iktisat ilişkisi üzerinden altıncı yüzyıla kadar geriye götürmektedir. Bu bağlamda İsa’nın doğuşu ile altıncı y.y.’a kadarki dönemi Nicene ve Nicene sonrası dönem olmak üzere ikiye ayırır Stander (2014); Nicene döneminde Hristiyanlığın ekonomi ve toplum üzerinde herhangi bir etkisi bulunmazken, Nicene

sonrası dönemde devlet ve kilisenin ilişki ve işbirliği içerisinde olması, devletin kiliseye kendi bünyesinden bağış ve yardımlar için kaynak ayırması gibi birtakım gelişmelerin etkisiyle ekonomi üzerinde etkili olmaya başladığını belirtmektedir (Stander, 2014: 23-24). Orta Çağ dönemine gelindiğinde; iktisadi faaliyetler tamamen dinin ilgi alanı kapsamında değerlendirilmiş ve bu faaliyetlerin kilise kontrolünde gerçekleştirilmesi gereken faaliyetler olduğu ortaya koyulmuştur. Nitekim Ortaçağ döneminde iktisadi sistemin İncil temel alınarak dizayn edilmesine dayalı Hristiyan ekonomisi alanı oluşturma girişimi olmuş olup; reform hareketi ile birlikte Hristiyanlığın ağırlığı azaldıktan sonra bu girişim yerini iktisadın Hristiyanlık perspektifinden değerlendirilmesine bırakmıştır. (Meeks, 2014:4) Modernite öncesi dönem olarak adlandırılan bu dönemde; toplumdaki kopuk ve kişiye indirgenmiş bir iktisat anlayışından söz edilememekte, iktisadi faaliyetler toplumla iç içe olmaktadır. Dolayısıyla modernite öncesi toplumlarda iktisadi faaliyetler kültür ve din etkisi altında olmaktadır (Özdemir, 2005: 28)

Acquinas, Luther ve Calvin’in düşünceleri, Aydınlanma Hareketi ve Rönesans’ın etkisiyle Modern düşüncenin inşası başlamıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkmış Aydınlanma Hareketi’nin temel normları; özgürlük, eşitlik ve insan aklına güvendir. Aydınlanmacılara göre bireyler akılcı düşünme ve bilgi edinme yöntemi ile inançlarından kurtulmakta; bu yolla özgürleşmekte ve doğaya hakim olmaktadır. Özgürleşen bireyin yaratıcılık ve kendi potansiyelini değerlendirme oranı artmaktadır. Aydınlanma aynı zamanda Tanrı merkezli toplumdaki insan merkezli topluma geçişin olduğu dönemdir. Aydınlanma ile Avrupa’da kilisenin toplumsal iktidarı sarsılırken, metafizik inançların yerini insan olgusu almaya başlamaktadır. Bu yolla kilise ve inanç merkezli bir yapıdan insan merkezli bir yapıya geçiş söz konusu olmaktadır. İnsan

merkezli bir toplumda akıl ön plana çıkmaktadır (Şaylan, 1999; Yalçınkaya, 2006: 136; Aslan ve Yılmaz, 2001: 95-96).

Aydınlanma akımı modern düşünce sisteminin temelini atmaktadır. Modern düşünce sistemi; rasyonalite, aklın ön plana çıkması, sistematik düşünce, evrensel doğrular ve pozitivism ile özdeşleştirilmektedir. Rasyonalitenin ve aklın ön plana çıktığı durumda Tanrısalın ortadan kaybolduğundan hareketle, modern düşünce uzantısında iktisat dinden bağımsız bir faaliyet alanı haline gelmektedir (Özdemir, 2005: 45). Modernleşme ile birlikte iktisadi faaliyetlerin merkezine iktisadi verimlilik olgusu yerleşmektedir. Moderne geçiş dönemi ve modern dönemde iktisat bağımsız bir disiplin haline almış, ulus devlet ve liberalizm ortaya çıkmış ve toplum dini yapıdan uzaklaşarak sekülerleşmeye başlamıştır. Seküler bir toplum yapısında bağımsızlaşan iktisat disiplini dinin etkisinden kurtulmaya ve daha materyalist ve kişi odaklı bir yapıya kavuşmaya başlamıştır (Özdemir, 2005: 47). Bugünkü iktisadın temelini oluşturan homo-economicus birey anlayışı, iktisatta genel denge teorisi ve iktisadın iktisadi modellere hapsedilmesi modernist düşünce akımının iktisada etkilerinden biridir. Smith sonrası Ortodoks iktisat anlayışı modern iktisat teorisi olarak adlandırılmaktadır. Hatta Smith sonrası klasik yaklaşımların eleştirisi olarak ortaya çıkan Marxist ve neo Marksist okul yaklaşımlarının modernizm etkisinden kurtulamadığı düşünülmektedir. (Dulupcu, 1999: 37) Aydınlanma ve modernizm ile hareketlenen bilimsel devrimin hızlandırdığı sanayileşme akımları bugünkü kapitalist ideolojinin temellerini oluşturmaktadır. Kapitalizm modernleşmenin uzantısında ortaya çıkan atomistik birey anlayışını daha da bencilleştirerek normatif değer yargılarının tamamen ortadan kalkmasına neden olmaktadır.

Bunun üzerine uzun yıllar iktisat ve din kendi alanlarında ancak birbirlerinden bağımsız iki disiplin olarak ilerlemeye devam etmiştir. İktisat ve din arasındaki

kopuklukta; dinin iktisadın alanına dahil olamayacağı yargısının yanında özellikle modern dünyada dinin etkisinin azalacağına ilişkin sekülerleşme akımının da etkisi bulunmaktadır. Bunun yanında iktisadi bir bilim yapma çabası içerisinde olan pozitif iktisatçıların normatif yapıdaki dini konularla ilgilenmemesi iktisat ve din arasındaki ilişkiyi koparan bir diğer faktördür (Demir, 2013: 11). Halbuki iktisat bireyler, toplumlar, firmalar ve ülkeler arasındaki üretim, dağılım ve değiş tokuş ilişkisini inceleyen bir sosyal bilimdir. İktisadi olaylar çok fazla değişkenden etkilendiğinden ötürü iktisattaki problemlere ilişkin matematik ve fizik bilimlerinde olduğu gibi kesin çözümler üretmek mümkün değildir. Dolayısıyla iktisatta kesin yargılar bulunmamaktadır. Buna karşılık neoklasik iktisatçılar; herhangi bir duygudan, dinden, kültürden bağımsız salt akılcı tercihlerde bulunan robottan farksız homo economicus birey temeline yerleştirdikleri iktisadi analizleri ile iktisatta kesin yargılar elde etme kaygısına ve hevesine kapılmaktadır. Bununla beraber uzun yıllar boyunca iktisat matematik ve fizik gibi doğa bilimleriyle eşdeğer görülmek istenen ve kesin matematiksel sonuçları bulunan bir bilim haline getirilmiştir. Halbuki gerçekte iktisadın temelinde yatan olgu gerçek insan davranışları ve gerçek insanlar arasındaki ilişkilerdir. Gerçek insan davranışları ve gerçek insan ilişkileri devreye girdiğinde kültür ve din etkisinin göz ardı edilmesi mümkün olmamaktadır. Nitekim dini inançlar birçok insanın hayatında etkili olmaktadır. Din; bireylerin davranış değer ve tercihleri yanında toplumdaki bireyler arası sosyal ilişkilerin ve bireyler arası manevi ilişki ağlarının oluşturulmasında da etkili olmaktadır. Din bireylerin davranışlarını aynı sosyal ağ ya da başka bir sosyal ağ içerisinde yer alan bireyler aracılığıyla etkilemektedir. Bunun yanında aynı dini inanca sahip birey ve gruplar arasında iş birliği yapma eğilimi oldukça yüksektir. Orta Çağda Mağripli tüccarların Akdeniz bölgesindeki uzun mesafeli ticaretinde aynı dini inanışa sahip olmanın yarattığı karşılıklı güven etkili

olmaktadır. Buna göre din insan hayatına önemli ölçüde etki etmiş bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Leroch vd., 2013:2; Hoffman, 2013: 813; Ülgener, 2006:8). Bilindiği üzere iktisadın merkezinde de insan ve insan davranışları yer almaktadır. Buradan hareketle; din iktisadı etkileyen ve iktisattan etkilenen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Son dönemde iktisadın sosyal yönünün göz ardı edilmemesi ve dinin bu açıdan taşıdığı öneme yapılan vurgu artmakla birlikte; özellikle Robert Barro'nun çalışmaları literatürde iktisat ve din ilişkisi ile ilgili çalışmaların artmasına sebep olmaktadır (Karagül ve Açıkgöz, 2009: 476). Hoffman (2013) dine yönelik çalışmaları; dini kural ve uygulamalara ilişkin normatif tanımlamalar kapsamında yer alan, tarih, felsefe ve ilahiyat gibi liberal sanatların gerçekleştirdiği çalışmalar ve dinin sebepleri ve sosyal hayata etkisini değerlendiren bilimsel çalışmalar olmak üzere ikiye ayırmaktadır (Hoffman, 2013:817). İktisat ve din ilişkisine yönelik çalışmalar; dinin sebepleri ve sosyal hayata etkisini değerlendiren bilimsel çalışmalar kapsamında yer almaktadır. Bu kapsamda; bireylerin dine bağlılık düzeyleri ve inanma-inanmama tercihlerini iktisadi seçim teorileri kapsamında ele alan çalışmaların yanı sıra dinin iktisadi etkilerini değerlendiren çalışmalara da rastlanmaktadır. Çalışmanın bundan sonraki kısmı literatürdeki çalışmaların değerlendirilmesine ayrılmaktadır.

3. İKTİSAT VE DİN İLİŞKİSİ: LİTERATÜR DEĞERLENDİR-MESİ

Literatürden hareketle; iktisat - din ilişkisinin farklı bağlamlarda ele alındığı görülmektedir. Buna göre; bu iki kavram arasındaki ilişki farklı dinlerin dünyevi ve iktisadi hayata bakış açıları ve bu kapsamda ortaya koyduğu emir ve yasaklardan hareketle değerlendirilebilmektedir. Bunun yanında literatürdeki iktisat - din ilişkisine yönelik değerlendirmeler bu iki kavramın sırasıyla bağımlı ve bağımsız değişken olma durumlarına göre birbirleri ile

etkileşimde bulunmaları göz önünde bulundurularak yapılmaktadır. Ayrıca iktisat ve din arasında herhangi bir ilişki bulunmadığına yönelik çalışmalara rastlamak da mümkün olmaktadır. Bu tür çalışmalarda iktisadın dini olmadığı ve dini inanç, uygulama ve pratiklerin homo economicus bireyin hayatında yer alamayacağı vurgulanmaktadır. Durkheim'den yola çıkılarak geliştirilen bu yaklaşımlarda; sanayileşme, kentleşme, eğitim düzeyindeki artış, bilimsel gelişme ve bu yolla rasyonel düşüncenin yaygınlaşması gibi gelişmelerin dinin toplumu düzenleyici rolünü ortadan kaldırdığı bu yolla dinin toplum ve bireylerin hayatındaki öneminin azaldığı üzerinde durulmaktadır (Stefanescu ve Saveanu, 2013: 134; Finke ve Stark, 2003: 97). Aynı zamanda etkinlik, rekabetçilik, kar ve güç elde etmeye dayalı küresel iktisadi sistem içerisinde liberalizm ilkeleri hakimken, dinin iktisada getirdiği sınırlayıcı ilkelerin göz önünde bulundurulmasının mümkün olamayacağı belirtilmektedir. Nitekim Knight iktisadın da içerisine dahil olduğu modern toplumun dini perspektif ile değerlendirilemeyeceğini; modern sosyal toplumların dini yorumlara kapalı olmasından ötürü iktisadın da dini yaklaşımlara kapalı olduğunu vurgulamaktadır (Emmet, 1994: 107).

Daha sonraki süreçte Barro, Iannaccone ve Mc Cleary bireylerin zenginleştikçe dindarlık düzeylerinin azaldığını ortaya koyarak sekülerleşme hipotezini desteklemektedir. Sekülerleşme hipotezine göre; iktisadi gelişme düzeyi arttıkça dinin etki ve hakimiyeti azalmaktadır. Başka bir ifadeyle ekonomiler geliştikçe ve zenginleştikçe bireyler daha az dindar olmaktadır. Sekülerleşme hipotezi bünyesinde ünlü modernleşme teorisini barındırmaktadır. Buna karşılık sekülerleşme karşıtı olanlardan Acquaviva (1979) modernleşmenin dinleri güçlendirdiğini ve analizlerinde dini göz ardı edenlerin büyük risk altında bulunduğunu belirtmektedir (Stefanescu ve Saveanu, 2013: 135-138; Rehman ve

Askari; 2010:7). Benzer şekilde 19. yy'da politik iktisat ve Hristiyanlığın iç içe olduğunu, nitekim her ikisinin de aynı okula mensup filozofların entellektüel birikimlerinin sonucu olduğunu söyleyen Waterman (1991) özellikle 19. yy'ın başlarında teoloji ile ilgilenenlerin politik iktisatta çok daha aktif olduğunu dile getirmektedir (Waterman, 1991: 19). İktisat ve din arasındaki ilişki; çoğu zaman dinin bağımsız değişken olduğu durum ve dinin bağımlı değişken olduğu durum olmak üzere iki kısımda ele alınmaktadır. Buna göre din iktisadın fonksiyonu olurken aksine iktisadın dinin fonksiyonu olma durumu da söz konusu olmaktadır. Dinin bağımlı değişken olduğu durumda dini etkileyen unsur iktisat olmaktadır. Buna göre; kişinin iktisadi ortamı inançlarını, ahlaki değerlerini ve din seçimini etkilemektedir. Buna ilişkin yaklaşımlar genellikle sekülerleşme hipotezine dayanmaktadır (Iyer, 2015:3; Kaymakçı, 2012: 120). Dinin bağımsız değişken olduğu durumlarda ise özellikle piyasa ve arz yönlü yaklaşımlara vurguda bulunmaktadır. Buna göre dinin bağımsız değişken olduğu durumda analiz edilen dindarlık düzeyinin iktisadi davranış, üretkenlik, ekonomik performans, çalışma ahlaki ve sosyal gelişmeler üzerindeki etkisidir. Bu kapsamda din- kapitalizm ilişkisini ortaya koyan ve kapitalizmin temelini farklı dinler çerçevesinde açıklamaya çalışan yaklaşımlar söz konusu olmaktadır. Dini bağımsız değişken olarak ele alan bu tür çalışmalara verilebilecek en temel örnek Max Weber'in Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu'dur (Rehman ve Askari, 2010: 9, Weber, 2009).

Barro ve Mc Cleary (2006) din ile iktisat arasındaki ilişkiyi çift yönlü analiz etmektedir. Dinin bağımlı değişken olduğu durumda iktisadi kalkınmanın dini inanç ve ibadetleri nasıl etkilediği üzerinde durulmaktadır. Dinin bağımsız değişken olduğu durumda ise dinin yarattığı; güven, çalışma ahlakı, konukseverlik, hayırseverlik gibi kişisel duyguların birey davranışları üzerindeki etkisi ve bu yolla iktisadi kalkınmaya etkisi üzerinde durulmaktadır

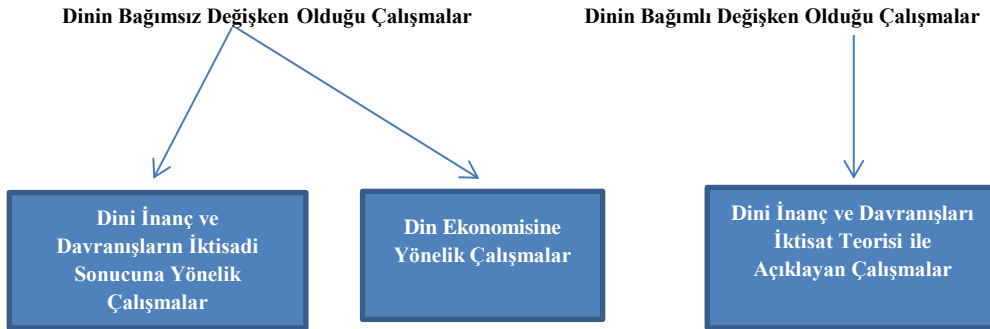
(Açıkgöz ve Karagül, 2009: 476; Barro ve Mc Cleary, 2006: 49). Aynı zamanda din ile iktisadi performans ve iktisadi davranışı, birey ve hane halkı düzeyinde ilişkilendiren çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalara verilebilecek örneklerden biri Amerika'daki Yahudilerin Yahudi olmayanlardan daha yüksek gelir düzeyine sahip olduğunu ortaya koyan çalışmalardır (Rehman ve Askari, 2010: 9). Din ile iktisadi gelişme arasındaki ilişkiyi ortaya koyan çalışmalarda öncelikle değerlendirilmesi gereken ülkelerin mensubu oldukları dinin öğretisi ve doktrinlerini uygulayıp uygulamadığı uyguladıysa da ne düzeyde uyguladığıdır. Bu değerlendirme yapılmadan din ile iktisadi gelişme arasındaki ilişkinin ortaya koyulması oldukça güçtür (Rehman ve Askari, 2010:2).

İktisat ile din arasındaki ilişkiyi ortaya koyan çalışmaların bir kısmı iktisadın dini inançlar temelinde yeniden yapılandırılması gerektiğini belirtmektedir. Bu tür çalışmalarda iktisadi kavramlar dini çerçevede içerisinde değerlendirilmektedir. Başka bir ifade ile geleneksel iktisadın alanına dini yaklaşım getirilmektedir. Bu tür çalışmalar sonucunda İslam İktisadı, Hristiyan İktisadi, Budist İktisadi vb. yeni alanlar ortaya çıkmakta olup özellikle İslam İktisadına ilişkin çalışmalar dikkat çekmektedir. Bu tür çalışmaları gerçekleştirenlerin temel hareket noktası hakim iktisat teorisi kapsamında uygulanan politikaların eşit refah dağılımını gerçekleştirmede yetersiz kaldığıdır. Yoksulluk problemi, teknolojik geri kalmışlık problemi gibi birtakım problemlerin ancak dini uygulamalara dayalı yeni bir iktisadi sistemle aşılabileceği özellikle İslam İktisatçıları tarafından vurgulanmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmalarda aynı zamanda dinlerin refah ve yoksulluğa yaklaşımları nasıldır, hangi iktisadi politikalar ya da kurumlar Kur'an (TDK) ya da İncil'de yer alan emir ve öğretilere uygundur tarzında sorulara cevap aranmaktadır (Demir, 2013:13, Iannaccone,2010:2; Iannaccone, 1998;1466; Kuran,1994: 770-771) .

Bir diğer çalışma türü ise dinin iktisadi denilen farklı bir alana dahil olmaktadır. Bu alanın kapsamında; bireylerin ve toplumun dini tercihleri iktisadın yöntem ve teknikleri kullanılarak yeniden değerlendirmeye tutulmaktadır. Bu tür çalışmalarda genellikle rasyonel tercih, risk alabilme, oyun teorisi ve bireylerin fayda tercihleri gibi iktisadi teoriler dini ibadete ayrılan zaman, bağışta bulunma ve kurumlara dahil olma gibi bireylerin dinle bağlantılı tercihlerinin değerlendirilmesinde kullanılmaktadır (Demir 2013: 11-12; Iannaccone, 2010:2; Jackson ve Fleischer, 2007:3) Esasen bütün bu analizlerde Schlight (1995)'ın da belirttiği üzere psikolojik boyut yer almaktadır. Buna göre dinin iktisadi bağlamda değerlendirildiği ya da dinin iktisadi etkilediği durumda davranışların temelini birey olduğu noktadan hareket edilmektedir. Bu

bağlamda din ve iktisat ilişkisini her iki bakış açısıyla da (bağımlı/ bağımsız) değerlendiren Schlight (1995) din bir mal ise bireyler neden bu malı tercih eder? Kiliseler ne tür firmalardır? Din piyasası neden ve nasıl monopol olmalıdır? Gerçekten din temelde birey davranışlarını ve sonuçta iktisadi davranışları etkiler mi? sorularına psikolojiyi temel alarak cevap vermeye çalışmakta bu yolla din ve iktisat ilişkisinin kapsamlı değerlendirmesi yapılmaktadır (Schlight; 1995). Konu ile ilgili çalışmak isteyenlere hareket noktası teşkil edeceği beklentisiyle iktisat ve din ilişkisine yönelik literatürde yer alan çalışmalar bu üç alt çalışma alanı çerçevesinde detaylandırılmaktadır. Bu üç alt çalışma alanının detaylandırılmasına geçmeden iktisat ve din ilişkisine yönelik çalışmalar aşağıdaki şema yardımıyla da ortaya koyulmaktadır.

Şekil 1. İktisat-Din İlişkisine Yönelik Çalışmalar



3.1. Dini İnanç ve Davranışların İktisadi Sonucuna İlişkin Çalışmalar

Dini inanç ve davranışların iktisadi sonucuna ilişkin çalışmalar; bireylerin tercih ve davranışlarının inançlarından etkilendiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda dinlerin; bireylerin tüketim kararlarını, çalışma ahlakını, beşeri sermaye yatırımını, meslek seçimi ve bu bağlamda girişimci olma tercihlerini ve sonuçta elde ettikleri gelir düzeyini etkilediği ortaya koyulmaktadır. Buna göre geleneksel cinsiyet rollerini kesin olarak belirlemiş dinlerde erkek ve kadınların meslek tercihleri ve beşeri sermaye yatırımı farklılaşmaktadır. Bazı dinler doğruluk,

disiplinli olma gibi değer yargılarına önem vererek işgücü verimliliğinin yüksek olmasına neden olurken bazı dinler girişimciliği teşvik ederek meslek seçimini ve sonuçta elde edilecek gelir düzeyini etkilemiş olmaktadır (Dodd ve Gotsis, 2014:3; Steen, 2004: 572). Aynı zamanda ülkelerin ekonomik gelişme düzeyleri değerlendirilirken, kültür ve inançlarının göz ardı edilmemesi gerektiği ortaya koyulmaktadır. Esasen dinlerin birçoğu iktisada ilişkin kendi yorum ve çerçevesini geliştirmekte; çalışkanlık, servet birikimi gibi değer yargıları üzerinden iktisadi başarı ve gelişmeyi etkilemektedir. Nitekim paylaşımcılığı inanç sisteminin merkezine yerleştiren Budizm'in servet elde etme ve

zenginliği kısıtlayıcı yaklaşımlarına karşılık Protestan'lığın servet biriktirmeye verdiği değer üzerinden bu iki farklı dine mensup ülkelerin başarı düzeylerindeki farklılaşmanın kıyaslanması yapılabilmektedir (Kurantin, 2013: 82-83).

Bu bağlamda gerçekleştirilmiş en temel çalışma Max Weber'in Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu'dur. Nitekim Weber; dindarlıktaki artışın çalışma ve üretkenlik isteğini arttırdığını, çalışma ve üretkenlik isteğindeki artışın da üretkenlik ve ekonomik gelişmeyi arttırdığını ortaya koymaktadır. Bu yolla Protestanlık yüksek gelişme düzeyine yol açmaktadır (Rehman ve Askari, 2010:9; Weber, 2009). Nitekim Weber'in ortaya koyduğu Protestan insan tipolojisi aşırı çalışma ve üretkenliğe sahip olmakla beraber tüketim ve hazdan nasibini almamıştır. Bu insan tipini motive eden en önemli unsur ise öbür dünyada cenneti kazanma isteği ve mutluluğun anahtarının bu dünyada aşırı çalışma ve üretkenlik olmasıdır. Nitekim Protestanlığa göre kimin cennete gideceğinin daha doğmadan belirlenmiş olmasından hareketle bu dünyadaki çalışma ve iktisadi faaliyetlerinden dolayı başarı elde edenler bunu cennete gitmenin işareti olarak görmekte ve bu yolla Protestanlık dünyevi ekonomik faaliyette bulunma noktasında bireyleri motive eden itici güç haline gelmektedir (Arslan, 2000: 13).

Protestanlığın kapitalizmin temelini atmasında etkili olan faktörlerden biri; bu dünyada aşırı çalışmanın öteki taraftaki mutluluğun anahtarı olduğu inancı üzerinden kapitalizmin en önemli gelişim kaynaklarından düşük ücretle uzun süreli çalışma durumunu meşru hale getirmesidir. Weber'in Protestan Çalışma Ahlakına sahip bireyinin diğer özellikleri; dürüstlük, güçlü sorumluluk duygusu, özeleştiri gücü ve dakikliklerdir. Hudson ve George'a göre Protestanlığın kapitalizmin gelişimini sağlama motivasyonu diğer dinlerin öteki dünya ağırlıklı yaklaşımlarına karşılık bireylere bu dünyada sorumluluk alma duygusu kazandırması aracılığıyla olmaktadır (Özdemir, 2007:154-159; Eisenstadt, 1968:4). Weber Protestanlık ile

kapitalizmi ilişkilendirdiği çalışmasında; dinin kapitalizmin kültürel arka planını şekillendirmedeki rolü üzerinden hareket etmektedir. Buna göre din iktisadi dinamikler ile iktisadi kurumları şekillendirme aracılığıyla kapitalizmin gelişimine yol açmaktadır (Deutschman, 2001: 387). Buna karşılık Eisenstadt (1968) Protestanlığın doğrudan ekonomik etki yaratmaktan öte eski dini yapıyı dönüştürerek daha yeni, saf ve sosyo politik bir dini anlayış oluşturduğu ve bu dini anlayış üzerinden toplumsal dönüşümü sağlayarak dolaylı yoldan ekonomik etki yarattığını ortaya koymaktadır (Eisenstadt, 1968: 8).

Weber'in çalışmasını destekleyen Farmer ve Richman (1965) iktisadi ve sosyal davranışlarına Calvinist ruhu entegre etmeyi başarmış toplumların iktisadi büyüme ve gelişmişlik düzeyinin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Farmer ve Richman; 1958 yılı verilerinden hareketle kişi başına gelir düzeyi 700 doları aşmış dünyadaki en iyi 15 ülkenin Calvinist ahlaka sahip ülkeler olduğunu, Calvinist ahlaka sahip olmayan ülkelerinse böylesi bir iktisadi başarı elde edemediğini ortaya koymaktadır (Dana, 2009: 87-88). Bunun yanında Sombart; Yahudiliğin Protestanlıktan önce var olduğu ve püriten teorilere kaynaklık ettiği gerekçesiyle kapitalizmin temellerini Yahudiliğe dayandırmaktadır. Nitekim akılçılık ve kar elde etme güdüsü noktalarında Yahudi birey kapitalist birey ile birebir aynı özellikleri taşımaktadır (Tatar, 2012:162-164). Öte yandan İtalya'da Katoliklik hakimken kapitalizmin var olduğunu ortaya koyan çalışmalar ise kapitalizmin temelini Katolikliğe dayandırmaktadır (Kaymakçı, 2012:122). Weber'in tezinin aksini savunan iktisatçılara göre Katolikler dinlerinden ötürü finansal konularda başarılı olmaktadır. Ayrıca Tomes (1984) kolej düzeyindeki Katolik ve Protestanlar'dan, aynı eğitim düzeyine sahip olmasına rağmen, Katoliklerin Protestanlar'dan daha çok kazandığını ortaya koymakta olup; Ewing (2000) ve Steen (2004) bu görüşü desteklemektedir. Nitekim Steen (2004)

Katolikler'le birlikte Yahudiler'in de Protestanlar'dan daha fazla gelir elde ettiğini belirtmektedir (Frey vd. , 2001:10; Steen, 2004: 579; Tomes, 1984:17).

Aynı zamanda Rodinson (1996) Weber'in İslamiyet'in kapitalizmin gelişimine engel olacak nitelikte kaderciliği ve öte dünyacılığa dayalı bir din olduğu savını eleştirmekte, İslamiyet'in kapitalizmin gelişimine uygun dinamiklere ve kurumsal yapıya sahip bir din olduğunu ortaya koymaktadır. (Rodinson, 1996)

Weber'in İslamiyet'in kapitalizm ve girişimciliği engellediği yaklaşımına belki de en çarpıcı eleştirilerden biri Sabri Ülgener tarafından getirilmektedir. Ülgener Weber'in İslamiyet'i ele alışındaki yanlılığa ve aceleciliğe vurguda bulunmaktadır. Ülgener bunun ırkçılıktan ya da ideolojiden öte, kullanılan metottan kaynaklandığını belirtmektedir. Rasyonalitesi ve disiplini ile öne çıkan batı anlayışına karşıtlık oluşturabilmek adına İslam'ın ele alındığı ve İslamiyet'in temelindeki öz İslami anlayış ile daha sonra birtakım mistik öğelerle bütünleşmiş mahalli İslami anlayış arasında hak edilen ayrımın yapılmadığını vurgulamaktadır. Uluslararası ticaretin yaygın olarak yapılması ve Kur'anda bu topluma özgü (kar, ticaret, alışveriş gibi) dinin kullanılmış olması ve ticareti teşvik eden ayet ve hadislerin bulunmasından hareketle İslamiyet'in esasen girişimciliği ve kapitalizmi teşvik eden bir din olduğu sonucuna ulaşmaktadır (Ülgener, 2006: 57-58, 73-87).

Tawney; Weber ve Sombart'ın kapitalizme ilişkin bakış açısını genişleterek olayı iki farklı boyuttan değerlendirmektedir. Bu bakış açısına göre; Kalvinizm (Protestanlık) kapitalizmin gelişimini etkilemiş olmakla birlikte kapitalizmin gelişimi de bireylerin Protestanlığı tercih etmelerinde etkili olmaktadır. (Tawney, 2008:9) Tüm bu bakış açılarından yola çıkarak Weber ve Sombart'ın çalışmalarının; daha sonraki din ve iktisadi gelişme ilişkisi çalışmalarının hareket noktasını oluşturduğu söylenebilmektedir (McCleary, 2011: 4). Din - iktisat

ilişkisini din - iktisadi gelişme ilişkisinden farklı bir perspektifle ele alan Lenski (1961) din ile birey davranışları ilişkisine odaklanmaktadır. Buradan hareketle; dinin birey davranışlarını etkilediğini ve din ile birey davranışları arasındaki ilişkiye yönelik çalışmaların sosyal bilimlerin birçok alanı ile bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Lenski (1961)'den hareketle dinin; işbirliği ve yardımlaşma, devlet, piyasa ekonomisi, yasal kurallar, kadınların çalışması, güven ve tutumluluk gibi konulara etkisi ile ilgili çalışmaların önü açılmış olup din ve birey davranışları ilişkisini araştırmaya yönelik birçok çalışma yapılmaktadır (Mc Cleary, 2011: 6).

Guiso vd. (2003) yılı çalışmalarında; dinin bireyler arası güven, çocukları tutumluluğa yönlendirme, yasal kurallara uyma, devlet ve yasal sisteme güvenme, serbest piyasanın adalet ve etkinliğine güvenme konularında bireysel tutumlara etkisi üzerinde durmaktadır. Makaleye göre; din ile bireylerin serbest piyasa adaletine ve kurumların etkin işleyişine ilişkin tutumları ve din ile bireylerin başkalarına güven düzeyleri arasında pozitif yönlü ilişki bulunmaktadır. Buna karşılık; dindar insanların kadın haklarına karşı daha toleransız olduğu ve istihdam önceliğinde kadınlardan öte erkekleri tercih etme eğiliminde olduğu ortaya koyulmaktadır. Ayrıca dinin kadın hakları, devlete ilişkin tutum, serbest piyasaya yönelik tutum ve tutumluluk üzerindeki etkisinin farklı din ve mezhepler için farklılaşabileceği ortaya koyulan makalede; Müslümanlık, Yahudilik, Protestanlık, Katoliklik ve Budizm dinleri arasında yukarıda bahsedilen değişkenler bağlamında kıyaslama yapılmaktadır (Guiso vd, 2003; 227-229) Dinin birey davranışlarını etkilediğinden hareketle, bireylerin tercihlerine göre ayakta duran iktisadi kuruluşları da etkileyeceği ortaya koyulmaktadır. Bu durumun en temel örneklerinden birini İslami Bankalar oluşturmaktadır. Şöyle ki; İslamiyet' teki faiz yasağı ve faiz yerine kar – zarar ortaklığının tavsiye ediliyor olmasından

yola çıkılarak; bankalar kendi kurumsal yapılarını şekillendirmektedir. Borç verdiği bireylerin zararlarına da ortak olmak zorunda kalan İslami Bankalar; finansal varlıklarını devam ettirebilmek adına diğer bankaların talep ettikleri faiz miktarı kadar hizmet ücreti talep etmektedir. Bu şekilde İslam dininin şekillendirdiği yeni bir finansal yapı oluşmuş olmaktadır (Witham, 2010:5).

Din ve iktisat ilişkisini, yine makro düzeyde dinin iktisadi büyümeye etkisi üzerinden değerlendiren çalışmalar da yapılmaktadır. Nitekim Nelson (2001) çalışmasında; ülkelerin ekonomik performansını belirleyen aktörlerin iktisatçılardan öte şaşırtıcı bir şekilde ilahiyatçılar olduğunu belirterek, görece daha hızlı büyüyen ülkelerin esasen daha iyi dine sahip olan ülkeler olabileceğini ortaya koymaktadır. Daha iyi bir dinle kast edilen ise; yüksek düzeyde sosyal sermaye yaratacak kültürel normlara ve piyasa paradoksunu tatmin edici şekilde çözüme becerisine sahip dindir (Nelson, 2001:8). Bu bağlamda Frey vd. (2001) Hristiyanlığın iktisadi büyümeyi arttırdığını ortaya koymaktadır (Frey vd, 2001: 11). Bunun dışında; dinin kapitalizm, sosyalizm, gelir dağılımı, özel mülkiyet, serbest ticaret ve hükümet müdahalesi gibi iktisadi konularda herhangi bir etkisinin bulunmadığını belirten çalışmalara da rastlanmaktadır. Uluslararası büyüme farklılıklarında dinin etkisi değerlendirilirken üç nokta üzerinde durulmaktadır. Bunlardan biri; öbür dünya inancı gibi dinin inanç boyutunun etkisidir. Bir diğeri; dinin kurumlar üzerindeki etkisi ve sonucusu da dinin birey davranışları üzerindeki etkisi aracılığıyla iktisadi değişkenler üzerindeki etkisidir (Kumar,2008: 22-23). Dinin gelir dağılımı gibi iktisadi değişkenlere etkisi değerlendirilirken yapılması gereken; öncelikle hedeflenen dinin diğer dinlerden farklarının ortaya koyulması ve daha sonra bu farkların sosyo-ekonomik değişkenleri etkileme yolları üzerinde durulmasıdır (Kumar,2008: 24).

3.2. Dini İnanç ve Davranışları İktisat Teorisi ile Açıklayan Çalışmalar

Bu kapsamda yer alan çalışmalar; dine ilişkin inanç, davranış ve kurumları, iktisadi bakış açısı ile değerlendirmektedir. Çalışmalarda; dini inanç ve dini ibadetlere katılım oranı zamana ve yere göre nasıl değişmektedir, yaş, eğitim ve gelir düzeyi dindarlık seviyesini nasıl etkilemektedir, din savaşlarının nedenleri nelerdir, ekonomik sonuçların dindarlığa etkisi nelerdir türünden sorulara cevap aranmaktadır (Demir 2013: 11-12; Iannaccone, 2010:2). Dini iktisadi bağlamda ele alan çalışmalar dini konuları, tıpkı basit iktisatta olduğu gibi, fayda ve maliyet yaklaşımı üzerinden değerlendirmektedir. Hatta bireylerin dine ilişkin tercihlerinin rasyonel olduğu belirtilmektedir. Buna göre bireyler, bugünkü ya da gelecekteki faydalarını maksimum düzeye çıkarmaya yönelik dini tercihlerde bulunmaktadır. İktisadi bağlamda dine ilişkin değerlendirmelerde beşeri sermaye yaklaşımı da kullanılmaktadır. Nitekim dini bilgi (kişisel sermaye) ve herhangi bir dine mensup olmanın sağladığı ikili ilişkiler (sosyal sermaye) dine ilişkin beşeri sermaye kapsamında yer almaktadır. Dini beşeri sermaye arttıkça herhangi bir dine mensup bireylerin dini haz ve alışkanlıkları artmaktadır ki bu yolla bireyler fayda maksimizasyonu sağlamaktadır (Witham, 2010: 12). Din yalnızca bireysel boyutta değil kurumsal boyutta da ele alınmaktadır. Din kurumsal bağlamda ele alındığında, iktisattaki firma ya da kulüp modeline benzer şekilde değerlendirilmektedir. Buna göre; nasıl ki kulüpler üyelerine mal ve hizmet sunup karşılığında belirli bir fiyat karşılığı bedel almakta ise; dinler de kendilerine mensup olanlara ürün ve hizmet sunmakta olup; mensuplarından para, zaman ve inançsal bağlılık talep etmektedir. Dinin firma ile özdeşleştirilen yönü ise tıpkı firmalarda olduğu gibi dinlerin de büyüme (daha fazla mensuba sahip olma) istek ve eğilimlerinin olmasıdır. Aynı zamanda firmalar gibi dinler de mensuplarına o dine özgü mal ve hizmet sunmakta ve büyüme

ile birlikte etkinlik ve üretkenlik misyonuna sahip olmaktadır (Witham, 2010: 13). Dinin iktisadi analizini gerçekleştiren çalışmalar Adam Smith'in çalışmaları kadar eskiye dayanmaktadır. Smith bireylerin kiliseye gitme davranışını bireysel fayda sağlayan davranış olarak nitelendirmekte ve kiliseleri firma olarak görmektedir. Smith, din seçimi ve dini faaliyetlere katılım düzeyini bireylerin mal ve hizmet satın alma tercihine benzer şekilde analiz etmektedir. Buna göre bireyler herhangi bir dine inanma ve dini faaliyette bulunmanın fayda ve maliyetini değerlendirmekte, tercihlerini bu doğrultuda belirlemektedir. Bu esnada, Smith bireylerin dini konularda rasyonel olduğu üzerinden hareket etmektedir. Bu yolla bazı insanlar dindar olmayı seçerken diğer insanların neden dindar olmayı seçmediği sorusuna cevap verilmesi planlanmaktadır. Bu tür çalışmalarda dini faaliyetler bireylerin fayda fonksiyonlarına dahil edilerek değerlendirme yapılmaktadır (Frey vd., 2001: 14; Kumar, 2008: 4; Mc Cleary, 2011:3,17).

Pascal 2x2 matrisine dayandırarak gerçekleştirdiği analizinde, kazanç-maliyet analizi üzerinden Allah inancının rasyonelliğini sorgulamaktadır. Pascal'a göre Allah inancı; Allah'ın var olduğu durumda bireylerin cehenneme gitmemelerine ilişkin sigortadır. (Kumar,2008:117; Montgomery, 1992). Durkin ve Greely, Pascal'ın modelini modifiye ederek imanı sürekli bir değişken olarak modellemektedir. Bu modele göre herhangi bir birey beklediği fayda düzeyini en çoklaştıracak iman düzeyini seçmektedir. İman; yalnızca ölümden sonraki yaşamla ilişkili fayda yaratmakla kalmayıp, yaşam süresince de fayda yaratmaktadır. Caplan (2000)'in geliştirdiği dini davranışları açıklamada kullanılan rasyonel irrasyonelite modeli ile bireylere bütçe kısıtı altında iki tür ürün satın alma şansı verilmektedir. Bu iki ürün irrasyonel inanç ve zenginliktir. Buna göre tüketilen irrasyonel ürün miktarı bireyin iman düzeyini göstermekte olup, irrasyonel davranışların miktarı ağırlıklı olarak bireylerin tercih eğrisinin şekline bağlı

olmaktadır. Nitekim yalnızca bir kısım insan irrasyonel davranıştan fayda sağlamaktadır (Frey vd., 2001:15-16).

Dini faaliyetler ve bireylerin din seçimlerini açıklamaya ilişkin birçok model bulunmaktadır. Becker'in hane halkı üretim yaklaşımına dayanarak Azzi ve Ehrenberg kiliseye gitme ve kiliseye katkıda bulunmaya ilişkin ilk hane halkı tüketim modelini geliştirmiştir. Buna göre bireyler zamanlarını ve mallarını kilise ile tüketim malları arasında dağıtarak bu dünyadaki ve öbür dünyadaki yaşamlarında elde edecekleri fayda düzeyini en çoklaştırmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda geliştirilen modelde; dini inanç ve faaliyetlere katılma tüketim malı olarak görülmekte ve bu tüketim malının bireylere sağlayacağı fayda üzerinden dini ibadete ayrılacak zaman ve dini bağış miktarının belirleneceği düşünülmektedir. Modelde öbür dünya için sevap biriktirmenin fırsat maliyeti hesaplanarak kadınların ve düşük ücretli emeklilerin zamanlarının daha büyük bir kısmını kilisede geçirdiği bulgusu elde edilmektedir. Bu bulguya ulaşılmasında; kadınlar ve düşük ücretli emekliler için zamanını kilisede geçirmenin fırsat maliyetinin düşük olması etkili olmaktadır (Azzi ve Ehrenberg, 1975: 48-49; Neumann, 1986:1193). Aynı şekilde Witham (2010); insanların dünyadaki yaşamlarının kısıtlı olmasından hareketle kiliseye ve dünyevi faaliyetlere ayırdıkları zamanı ve bağışlamak istedikleri miktarı fırsat maliyetine göre belirlediklerini ortaya koymaktadır. Sonsuz yaşamın olduğu öbür dünyaya yatırım yapmak isteyen bireyler kendilerinde görece bol olan ve fırsat maliyeti düşük olan mal (zaman, para) üzerinden yatırım yapmayı tercih etmektedir. Buna göre, kazancı düşük olan bireyler öbür dünyaya yatırım yapmak adına zamanlarının büyük kısmını kiliseye ayırma eğiliminde iken zenginler ise kendilerinde görece bol olan paralarını bağışta bulunmayı tercih etmektedir (Witham, 2010: 5).

Nitekim Neumann (1986) bireylerin ücret düzeyi arttıkça dini faaliyetlere ayırdığı zamanın azaldığını, kişinin en çok çalışma

ve para kazanma imkanının olduğu 40'lı yaşlarının dini ibadete en az zaman ayırdığı dönemler olduğunu ortaya koyduğu çalışmasıyla Witham 'ı desteklemektedir (Neumann, 1986). Dini iktisadi bağlamda değerlendiren çalışmalarda din piyasası kavramından bahsedilmekte ve din piyasasının işleme mekanizmasının normal piyasa mantığı ile benzerlik gösterdiği ortaya koyulmaktadır. Esasen yukarıda din piyasasının talep tarafına ilişkin çalışmalardan bahsedilmekle birlikte arz tarafında piyasaların rekabetçi olup olmamalarının etkisi üzerinde durulmaktadır. Buna göre din piyasalarında da rekabetçiliğin monopolcü piyasa yapısından daha etkin olduğunu; bu yolla dini kilise / cami ya da ibadethanelerde sunulan mal ve hizmetin dindar bireylerin (talep tarafını oluşturanların) istediği nitelikte olmasının sağlanabileceğini belirten çalışmalara rastlanmaktadır. Iannacone (1991) bu tür çalışmalara örnektir (Hamberg ve Pettersson,1994:205,207; Gorski, 2003:113). Aynı zamanda farklı dinlerin olmasının ve din piyasasında monopolcülüğün ortadan kalkmasının bireylerin herhangi bir dine mensup olma düzeyi üzerindeki etkisi de bu çerçevede ele alınmaktadır. Nitekim Hamberg ve Pettersson (1994) din piyasasındaki çoğulculuğun herhangi bir dine bağlılığa etkisini, kilise çeşitliliği ile kiliseye katılma düzeyi arasındaki ilişki ile bağlantılı olarak değerlendirmektedir. Aynı zamanda kilisede sunulan hizmet türü ve çeşitliliğinin de kiliseye katılma düzeyine etkisi ele alınmaktadır. Sonuçta hem din piyasasındaki rekabet ve çoğulculuğun (kilise çeşitliliği) hem de sunulan hizmet çeşitliliğinin dine bağlılık düzeyini (kiliseye katılma düzeyi) olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmaktadır. Çalışmada ayrıca Iannacone (1991)'de olduğu gibi din piyasasındaki çoğulculuğun (rekabetçiliğin) talep edilen mal ve hizmetin sunulması noktasında teşvik edici olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Hamberg ve Pettersson; 1994).

Witham (2010) yılı çalışması din piyasasına ilişkin çalışmalardan bir diğerini oluşturmaktadır. Çalışmaya göre; İkinci Dünya Savaşı sonrasında Japonya'da iki bin yeni dini grup ortaya çıkmış olup, Tanrı ve ruhani olgular tekrardan insanların kalplerini meşgul etmeye başlamıştır. Witham (2010) bu tür bir deneyimin iktisadi modellerle basitleştirilerek değerlendirilebileceğini ortaya koymaktadır. Buna göre; ortaya çıkan iki bin yeni din ile Shinto dininin monopolünün ortadan kalkması ve 2000 dindar girişimcinin piyasaya dinle bağlantılı mal ve hizmet sunması basit arz ve talep yönlü yaklaşımla gerçekleştirilen değerlendirmenin arz yönlü tarafını oluşturmaktadır. Değerlendirmenin talep yönlü kısmında ise Japonların fırsat-maliyet analizi yaparak ortaya çıkan 2000 dinden kendilerine en uygun olanı tercih etmeleri değerlendirilmektedir. Buna göre İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Japonya'da din piyasası oluşmakta ve bireyler kendilerini huzurlu hissedecekleri bir dini ve hatta birden çok dinin belirli kısımlarını tercih etmektedir (Witham, 2010: 3-4). Buna göre Witham (2010) tarafından değerlendirilen Japonya örneğinin; rekabetçi din piyasalarının daha etkin olacağını iddia eden çalışmalar tarafından ortaya koyulan din seçeneğindeki artışın bireylerin kendilerini bir dine ait hissetme ve o dinin gereklerini yerine getirme olasılığını arttıracak bu yolla dindarlık düzeyinde artışa yol açabileceği temel argümanını desteklediği söylenebilmektedir (Hungerman, 2010: 258; 267).

3.3. Din Ekonomisine Yönelik Çalışmalar

Din ekonomisine yönelik çalışmalarda daha öncesinde bahsedildiği üzere iktisadi faaliyetlerin dini inanç ve değerler tarafından yeniden şekillendirilmesi üzerinde durulmaktadır. Başka bir ifadeyle bu alana ilişkin çalışmalarda belirli bir dine ilişkin kurallar temelinde iktisadi model üretilmektedir. Bu bağlamda acaba marjinalistlerin iktisadi yaklaşımları Hristiyan ahlakının temel ilkeleri ile ne düzeyde uyumludur türünden sorulara cevap aranmaktadır (Kumar,2008; Brennan

ve Waterman, 1994: 10). Bu kapsamda İslam ekonomisi, Hristiyan ekonomisi, Budizm ekonomisi, Yahudi ekonomisi gibi farklı dini ilkelerin ekonomiye uyarlanmasından oluşan alt iktisadi dallar oluşmaktadır. Bu alanlar esasen neoliberal iktisadın uzantısında uygulanan politikalara eleştiriden yola çıkılarak oluşturulmaktadır. Örneğin Hristiyan ekonomisi alanında çalışanlar neoliberal iktisad; refahı en fazla kişinin en fazla mala sahip olmasına indirgemesi, bireysel mutluluğu tüketimle özdeşleştirilmesi ve toplumun tamamıyla ilgili ve maddi olmayan standartlara dayalı refah düşüncesine yer vermeyen ve bu bağlamda ahlaki normları da dışlayan iktisadi yaklaşım oluşturması noktalarında eleştirmektedir. Aynı zamanda Hristiyan ekonomisi neoklasiklerin kar maksimizasyonu hedefine odaklanmış homo economicus bireyini; Tanrı'nın kahyası konumundaki ve başkalarına hizmet etmeye odaklanmış gerçek insan doğası ile özdeşleşmediği noktasında eleştirmektedir (Tiemstra, 2012: 13,15, 31). Buradan hareketle Hristiyan ekonomisi alanında gerçekleştirilen çalışmalar; bencil olmaktan öte başkasına hizmet etmeye odaklanmış, kendileri kadar diğer insanların çıkarlarını da göz önünde bulunduran insan yaklaşımı üzerinden iktisadi meseleleri ele almaktadır. Bunun dışında Hristiyanlığın mülkiyet ve zenginlik gibi farklı konulara getirdiği kurallar üzerinden iktisadi meseleleri ele alanlar; Hristiyanlık dininin değer yargılarını da analizine dahil etmektedir (Tiemstra, 2012). Örneğin Wicksteed, iktisadi kurumların dini önem taşıdığını ve aynı zamanda bireyler arası işbölümü ve alış veriş ilişkisi sonucu oluşan karşılıklı hizmetin insanların Tanrı'nın çocuğu olmalarının göstergesi olduğunu belirterek; iktisadi kurum, iş bölümü ve alışveriş ilişkisini Hristiyanlık perspektifinden değerlendirmektedir (Steedman,1994: 81, 87).

Benzer şekilde Waterman (1991) Hristiyan Politik İktisadı üzerinde durarak özellikle 19. yy. başlarındaki politik iktisatçıların klasik politik iktisadi Hristiyanlık ilkeleri ile birleştirerek iktisad; değer yargısı

içeren normatif sosyal teori haline dönüştürdüğünü ve bunun en temel öncülerinden birinin Malthus olduğunu belirtmektedir. Buna göre Malthus Ricardo sonrası klasik iktisadi heterodoks Hristiyanlık ilkeleri çerçevesinde değerlendirmektedir. Waterman'ın tanımladığı Hristiyan Politik İktisadı bugünün de temel değer yargıları olan özel mülkiyet hakları, serbest ve rekabetçi piyasalar, ücretli işgücü ve sosyal ve iktisadi eşitsizlik kavramlarına olumsuz yaklaşmamaktadır. (Waterman,1991: 3,12, 18) Benzer şekilde İslam ekonomisi alanında çalışanlar da ahlaki normların fayda maksimizasyonunu sağlamak için göz ardı edilmesine karşı çıkmakta, bireysel faydaya ve dolayısıyla faydacılık yaklaşımına eleştiri getirerek bireysel faydadan öte toplumsal faydanın değerli olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Hakim iktisattaki tam rekabet ve rekabette üstünlüğün sağlanmasından öte işbirliği ve bir arada olma kavramlarına önem verilmesi gerektiğini belirtmektedir. İşbirliği modeline göre girişimci kendisi yeterli kadar kar elde ettikten sonra kendisine gelen müşteriyi daha az kar eden girişimciye göndermektedir (Abdülmannan, 1989: 33-34; Zaman, 2014: 13; Zaman, 2015:8-9). İslam iktisadına göre iktisadi seçimlerde bireylerin karşı karşıya geldiği yalnızca kaynak kıtlığı olmamakta bireysel tercihler aynı zamanda ahlaki değerler tarafından kısıtlanmaktadır. Buna göre Adam Smith'in meşhur görünmez eli İslam ekonomisinde Allah'ın eline dönüşmektedir (Abdülmannan,1989: 33-34). İktisadi fenomenlerin değerlendirilmesinde İslam İktisadının normatif yönü pozitif yönüne baskın gelmektedir. Allah sevgisinin zenginlik ve mal sevgisinden üstün olması gerektiği vurgusunu temel alan İslam iktisadına göre fayda maksimizasyonu daha fazla mal tüketerek değil Allah sevgisi kazanılarak sağlanmaktadır. İslamiyet israf ve gereksiz tüketimi kısıtlamakla birlikte kıskançlık ve gösteriş tüketimini de yasaklamaktadır (Ismaeel vd.,2012:1092; Zaman,2015:8-9).

Hali hazırdaki çalışmanın; din ekonomisine yönelik çalışmaların değerlendirilmesi kısmında Hristiyan ekonomisi ve İslam ekonomisi çalışmaları üzerinde durulmaktadır. Bunun aynı sıra literatürde Budizm ilkeleri çerçevesinde iktisadın yeniden dizayn edilmesine dayanan Budizm ekonomisi ve Yahudiliğin temel ilkelerine göre iktisadın dizayn edilmesine dayalı Yahudilik ekonomisi alanlarında çalışmalara da rastlanmaktadır. Çalışmayı sınırlandırma gerekçesiyle benzer amaçlarla ortaya atılan bu alanlara ilişkin değerlendirme yapılmamaktadır. Sonuçta her ne sebeple olursa olsun; iktisadı ve dini ilkeleri iç içe hale getiren bu yeni çalışma alanları ile temel alınan dini normlar çerçevesinde iktisadi insan, refah, devlet müdahalesi, serbest piyasa sistemi, yoksulluk, mülkiyet hakları, girişimcilik ve gelir dağılımı gibi iktisadi kavramlar yeniden değerlendirilmektedir. Bu yolla yeni iktisadi sistemlerin oluşturulması amaçlanmaktadır.

4. SONUÇ

Sonuçta iktisat ve din ilişkisinde ilişkinin etki yönünden bağımsız olarak her iki kavramın yollarının kesiştiği ortak bir kader arkadaşlığından söz etmek mümkün olmaktadır. Bu kader arkadaşlığını değerlendirmeye çalışan sosyal bilimciler kimi zaman dini inançların maddi (ekonomik) unsurlara etki biçimi ve derecesi üzerinde yoğunlaşırken kimi zaman ekonomik faktörlerin din üzerindeki etkilerine yoğunlaşmakta, kimi zamansa temel alınan dini ilkeler çerçevesinde yeni bir iktisadi sistem yaratılmaya çalışılmaktadır (Ülgener, 2006: 24-26). Ülkemizde iktisat ve din ilişkisine ilgi; özellikle 1990'larda ortaya çıkan ve İslami Kalvinistler ya da Anadolu Kaplanları olarak nitelendirilen Orta Anadolu'daki Muhafazakar ve başarılı iş adamlarının ortaya çıkmasıyla artmaktadır. Literatürde muhafazakar girişimciler ya da İslami girişimciler olarak adlandırılan ve kendilerine ilişkin birden çok iş adamı derneği bulunan bu yeni girişimci profiline

girişimcilik faaliyetlerinin İslamiyet'in emir ve yasakları ile değer ve normları tarafından şekillendirildiği ortaya koyulmakta; buradan hareketle ülkemizde İslam iktisadına ilgi her geçen gün artmaktadır. İslami girişimci profiline ortaya çıkması aynı zamanda Weber'in (2009) Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu çalışması ile başlayan dinin kapitalizm, girişimcilik ve iktisadi büyümeye etkisi ne ölçüdedir tartışmalarını da yeniden gündeme getirmektedir. Bunun yanı sıra iktisat sosyolojisi alanında yapılan çalışmalar da birey davranışları üzerinden dinlerin iktisada etki edebileceğini ortaya koymaktadır. Buradan hareketle 1980 sonrası dönemde iktisat-sosyolojisi ilişkisinin yeniden güç kazanması de literatürde iktisat-din ilişkisine yönelik çalışmaların artmasına sebep olmaktadır.

Din ve girişimcilik ilişkisi çalışma hedefinin bir uzantısı olarak gerçekleştirilen iktisat- din ilişkisi okumalarında özellikle Türkçe literatürde; din- iktisat ilişkisini alt gruplara ayırarak her bir grupta yer alan çalışmaların temel sorularının neler olduğu üzerinden literatür değerlendirmesi yapan çok fazla çalışmaya rastlanmamaktadır. Buradan hareketle hali hazırdaki çalışma ile literatüre bu bağlamda katkı sağlanması hedeflenmektedir. Çalışma kapsamında temel kaynaklar ve temel tartışmalar üzerinden bu alanda çalışma yapmak isteyenlere yol haritası sunulması amaçlanmaktadır. Sonuçta; literatürde yer alan çalışmalar iktisat-din ilişkisi ile ilgili çalışmalar; dini inanç ve davranışları iktisat teorisi ile açıklayan çalışmalar, dini inanç ve davranışların sonucuna ilişkin çalışmalar ve din ekonomisine yönelik çalışmalar olmak üzere üç alt gruba ayrıştırılarak, her bir alt gruba ait çalışmaların temel soruları ve araştırma alanları üzerinden genel bir değerlendirme yapılarak iktisat-din ilişkisi tartışılmış olmaktadır. Çalışmada; çalışmayı sınırlandırma kaygısının da etkisiyle iktisat-din ilişkisine yönelik çalışmaların tamamı içeriği dahil edilmemektedir. Daha sonraki çalışmalarda çalışmanın kapsam ve içeriğinin genişletilmesi planlanmaktadır.

KAYNAKÇA

1. ABDÜLMANNAN, M.(1989) İslam Ekonomi Topluluğunun Kuruluşu: Ekonomik Analizin İslami Boyutları, Fikir Yayınları, İstanbul
2. ARSLAN, M. (2000). “A Cross – Cultural Comparison of British and Turkish Managers in Terms of Protestan Work Ethic Characteristics”, *Business Ethics: A European Review*, 9 (1): 13-19,
3. ASLAN, S. ve YILMAZ, A. (2001). “Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Post Modernizm”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2,): 93-108,
4. AZZİ, C. ve EHRENBERG, R. (1975). “Household Allocation of Time and Church Attendance”, *Journal of Political Economy*, 83(1):27-56,
5. BARRO, R.J. ve MC CLEARY, R. (2006). “Religion and Economy”, *Journal of Economic Perspectives*, 20(2):49-72,
6. BERGER, P. ve LUCKMANN, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Penguin Books, England,
7. BRENNAN, G. ve WATERMAN, A.M.C.(1994). “Introduction:Economics and Religion”, s. 3-19,BRENNAN, G. VE WATERMAN, A.M.C. (ed.), *Economics and Religion: Are They Distinct ?*, Springer, New York, 1994.
8. BRENNAN, H. G.(1994). “The Impact of Theological Predispositions on Economics: A Commentary “,s. 163-179 BRENNAN, G.VE WATERMAN, A.M.C. (Ed.), *Economics and Religion: Are They Distinct?*, Springer Science and Business Media, New York,
9. DANA, L. (2009). “Religion as an Explanatory Variable For Entrepreneurship”, *Entrepreneurship and Innovation*, 10 (2) :87-99
10. DEMİR, Ö. (2013). *Din Ekonomisi İnanç, Zenginlik ve Mutluluk*, Sentez Yayıncılık, Bursa,
11. DEUTSCHMAN, C. (2001). “Capitalism as a Religion, an Unorthodox Analysis of Entrepreneurship” ,*European Journal of Social Theory*, 4 (4):387-403
12. DODD,S. D.VE GOTSIS,G., D. (2014). “An Examination of the Inter – Relationships Between Entrepreneurship and Religion”, www.academia.edu.tr, 10.06. 2014
13. DOW, S. (1994). “The Religious Content of Economics”,s.193-205, BRENNAN, G. VE WATERMAN, A.M.C. (Ed.), *Economics and Religion: Are They Distinct?*, Springer Science and Business Media, New York,
14. DULUPÇU, M. (1999). “İktisattaki Paradigmik Dönüşüm: Kozmik İktisattan Kaotik ve Kuatum İktisadına Geçiş”, *İktisat Dergisi*, 389, ss:37-46, 1999.
15. EISENSTADT, S. (1968). “The Protestan Ethic Thesis in an Analytical and Comparative Framework”, s. 3-46, EISENSTADT, S. N. (Ed.), *The Protestan Ethic and Modernisation: A Comparative Approach*, Basic Books, New York
16. EMMET, R. (1994). “Frank Knight: Economic versus Religion”, s.103-121, BREANNAN, H. GEOFFREY. VE WATERMAN, A. M. C. (Ed.), *Economics and Religion : Are They Distinct*, Springer, New York
17. FİNKE, R. ve STARK, R. (2003). “The Dynamics of Religious Economics”, s. 96-110, DİLLON, M. (Ed.), *Handbook of the Sociology of Religion*, Cambridge University Press, New York,
18. FREY, S. VE STUTZER, A. (2001). “Economics on Psychology: From

- Imperialistic to Inspired Economics” , *Philosophie Economique*, 2 (4):5-22
19. GORSKI, S. (2003) “Historicizing The Secularization Debate, s.110-123, DİLLON, M. (Ed.), ”, *Handbook of the Sociology of Religion*, Cambridge University Press, New York
 20. GUISO, L. SAPIENZA, P. VE ZINGALES, L. (2003) “People’s Opium? Religion and Economic Attitudes”, *Journal of Monetary Economics*, 50:225-282,
 21. HAMBERG, E.VE PETTERSSON, T. (1994) “The Religious Market: Denominational Competition and Religious Participation in Contemporary Sweden”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol:33(3): 205-216
 22. HELLESTVEİT, A. (2014) *Economy as Religion*, Master Thesis , Norwegian University of Science and Technology, Faculty of Social Sciences and Technology Management, Department of Sociology, Norwegian,
 23. HOFMANN, R. (2013) “The Experimental Economics of Religion”, *Journal of Economic Surveys*, 27 (5): 813-845
 24. HUNGERMAN, D. (2011) “Rethinking the Study of Religious Markets”, s.257-275, MCCLEARY, R. (Ed.) , *The Oxford Handbook of the Economics of Religion*, Oxford University Press, England,
 25. IANNACCONE, L. (1998) “Introduction to the Economics of Religion”, *Journal of Economic Literature*, 36 (3): 1465-1495
 26. IANNA CONNE, L. (2010) “The Economics of Religion: Invest Now, Repent Later?”, *Faith&Economics*, 55:1-10,
 27. ISMAEEL, M. VE BLAIM, K. (2012) “Toward Applied Islamic Business Ethics: Responsible Halal Business”, *Journal of Management Development*, 31 (10):1090-1100
 28. JACKSON, P. VE FLEISCHER, C. (2007) “Religions and Economics: A Literature Review”, *Religions and Development Working Paper 3*, International Development Department School of Public Policy, University of Birmingham, U.K.
 29. KARAGÜL M. VE AÇIKGÖZ Ö. (2009) “İktisat Tarihi Perspektifinde İktisadi Kalkınma ve Din İlişkisi”, *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12 (18):471-486
 30. KAYMAKÇI, Ö. (2012). “Seküler Bir Alan Olarak İktisat ve Din İlişkisi”, *İnsan ve Toplum Dergisi*, 2 (4) :119-134,
 31. KUMAR, V. (2008). “A Critical Review of Economic Analyses of Religion”, *Working Paper-023*, Indira Gandhi Institute of Development Research, Mumbai
 32. KURAN, T. (1994). “Religious Economics and Economics of Religion”, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 150 (4): 769-775
 33. KURAN, T. (2002). *İslam’ın Ekonomik Yüzleri*, İletişim Yayıncılık, İstanbul
 34. KURANTIN, N. (2013). “Interrelationship Between Economic Activity and Religion”, *Advances in Management & Applied Economics*, 3 (6):81-99
 35. LEROCH M., REGGIANİ C., ROSSINI G. ve ZUCHELLI E. (2014). “Religious Attitudes and Home Bias:Theory and New Evidence From Primary Data”, *Review of Development Economics*,18:401-414
 36. MC CLEARY, R. (2011). “The Economics of Religion as a Field of Inquiry”, s.3-39, MCCLEARY, R. (Ed.) , s. *The Oxford Handbook of the*

- Economics of Religion, Oxford University Press, UK,
37. MEEKS, D. (2014). "Economics in the Christian Scriptures.", s.3-22, OSLINGTON, P. (Ed.), The Oxford Handbook of Christianity and Economics, Oxford University Press, Oxford, 2014
38. MONTGOMERY, J. (1992). "Pascal's Wager and the Limits of Rational Choice: A Comment on Durkin and Grreley", Rationality and Society, 4 (1):117-121
39. NELSON, R. (2001). Economics as Religion from Samuelson to Chicago and Beyond, The Pennsylvania State University Press, USA,
40. NEUMANN, S. (1986). "Religious Observance Within a Human Capital Framework: Theory and Application", Journal of Applied Economics, 18 (11): 1193-1202
41. ÖZDEMİR, S. (2005). "Din-Ahlak-Sosyoloji İlişkisinin Sosyolojik Analizi Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi: Adam Smith ve İbrahim Hakkı Örneği", Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa,
42. ÖZDEMİR, Ş. (2007). "Din Ekonomi İlişkisi ve Güncel Arayışlar", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 23:153-164
43. ÖZDİL, M. (2009). "İsmail Gaspralı'nın Din ve Toplum Anlayışı", Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta
44. REHMAN, S. ve ASKARİ, H. (2010). "An Economic Islamicity Index ", Global Economy Journal, 10(3):1-37
45. RODINSON, M. (1996). "İslam ve Kapitalizm", Spartaküs Yayınları, İstanbul
46. SCHLICHT, E. (1995). "Economic Analysis and Organised Religion", s. 111-162, JONES, E. (Ed.), Survival and Religion Biological Evolution and Cultural Change, Wiley & Sons, New York
47. STANDER, H. (2014) "Economics in the Church Fathers", s.22-44, OSLINGTON, P. (Ed.), The Oxford Handbook of Christianity and Economics, Oxford University Press, Oxford, 2014
48. STEEDMAN, I. (1994). "Wicksteed: Economist and Prophet", s. 77-103, BREANNAN, H. G. VE WATERMAN, A. M. C. (ED.), Economics and Religion : Are They Distinct,, Recent Economic Thought Series,
49. STEFANESCU, F. VE SAVEANU, S. (2013). "Religiosity and Economic Behaviour: An Exploratory Analysis of the Hungary- Romania Cross Border Area", Journal for the Study of Religions and Ideologies, 12 (35):132-157
50. STİGLİTZ, J. (2013) "Why Economy Matters", [https://www.youtube.com/watch?v=Nq qvbQdmkrM&t=00h34m40s,:](https://www.youtube.com/watch?v=Nq qvbQdmkrM&t=00h34m40s,;) 15.11.2016
51. ŞAYLAN, G. (1999). Postmodernizm, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara
52. TATAR, C. (2012). "Din ve Kapitalizm", Sosyoloji Konferansları, 1 (45):149-168
53. TAWNEY, R. (2008). Religion and the Rise of Capitalism, Hesperides Press, Hong Kong,
54. TIEMSTRA, J.P. (2012) . Stories Economists Tell: Studies in Christianity and Economics, Pickwick Publications, Eugene
55. TOMES, N. (1984) "The Effects of Religion and Denomination on Earnings and the Returns to Human Capital", Economics Working Paper: University of Western Onterio, Canadian,

56. ÜLGNER, S. (2006) . Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yayınları, İstanbul
57. WATERMAN, A.M.C. (1991). Revolution Economics and Religion: Christian Political Economy:1798-1833, Cambridge University Press, New York
58. WEBER, M. (2009). Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu, Alter Yayıncılık, Ankara
59. WITHAM, L. (2010). Marketplace of the Gods: How Economics Explain Religion, Oxford University Press, Oxford,
60. YALÇINKAYA, T. (2006). “Bir İkilimin Belirsizliğindeki Bilim: Bilim İnsan İçin Özne Midir Nesne Midir”, Sosyo ekonomi Dergisi, 3(3):131-140
61. ZAMAN, A.(2015) . “İslam versus Economics”, s. , HASSAN K. VE LEWIS M. (Ed.), Handbook on Islam and Economic Life, Edward Elgar Publishing, UK.
62. ZAMAN, A. (2014). “İslam versus Economics”,Social Science Research Network, Nurturing Mind Seminar Series- PIDE